

reasons for resistance; managerial reasons for resistance. It is this separation of the causes of resistance to change that will allow the change management system to implement a comprehensive holisticistic characteristic of resistance and ensure its overcoming.

Key words: *change, resistance to change, reasons for resistance to change, change management, change management.*

Надійшла до редакції 18.04.2019

DOI : 10.33274/2079-4819-2019-70-1-105-120

УДК 005.511: [331.522.4:658] (045)

Волошина С. В.,
канд. екон. наук,
доцент

Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського,
м. Кривий Ріг, Україна,
e-mail: voloshyna@donnuet.edu.ua

ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ПІДПРИЄМСТВА ТА ЙОГО ВЛАСТИВОСТІ

UDC 005.511: [331.522.4:658] (045)

Voloshyna S. V.,
PhD in Economic sciences,
Associate Professor

Donetsk National University of Economics and Trade
named after Mykhailo Tugan-Baranovsky,
Kryvyi Rih, Ukraine,
e-mail: voloshyna@donnuet.edu.ua

RECONSTITUTION OF ENTERPRISE'S HUMAN CAPITAL AND ITS CHARACTERISTICS

Мета — визначити місце відтворення людського капіталу в економічній системі підприємства та основні атрибути даного процесу.

Методи. Статтю підготовлено на основі використання загальних і спеціальних методів наукового дослідження економічних процесів, серед яких: системно-генетичний підхід, методи типології, деталізації, узагальнення, термінологічного аналізу — для контент-аналізу поняття відтворення і відтворення людського капіталу, методи аналізу і синтезу — для встановлення властивостей процесу відтворення людського капіталу підприємства, уточнення характеристик його основних типів, визначення завдань окремих стадій, системно-діяльнісний підхід — для характеристики відтворення людського капіталу як частини економічної системи підприємства, графічний спосіб подання інформації — для візуалізації результатів дослідження.

Результати. Визначено проблематику в дослідженні відтворення людського капіталу підприємства, проявом якої є тривале зниження наукового інтересу до питань відтворення загалом, обмежене вивчення відтворювальних процесів відносно людського капіталу на мікрорівні та неузгодженість отриманих результатів. На основі системно-генетичного підходу розкрито генезис понять відтворення і відтворення людського капіталу. Встановлені ключові ознаки диференціації і основні підходи до розуміння відтворювального процесу. На їх основі набуло подальшого розвитку поняття відтворення людського капіталу підприємства. У ньому враховано характе-

© С. В. Волошина, 2019

ристики елементів даного капіталу, відносно яких має будуватися відтворювальний процес та управління ним. Запропоновано набір основних властивостей (атрибутів) процесу відтворення людського капіталу підприємства. Серед них: складність, відкритість, циклічність, безперервність, лабільність, симультанність, гнучкість, вимірюваність, результативність, керованість. Визначено сутність властивостей з позицій їх значущості в управлінні відтворенням людського капіталу підприємства. Проведено структурування відтворення людського капіталу підприємства і визначено завдання його окремих стадій (формування, використання, професійний розвиток, соціальний розвиток, відновлення (збереження) або вибуття). З позицій розширення методологічного базису дослідження відтворення людського капіталу підприємства проаналізовано його типологію. Охарактеризовано типи і підтипи відтворення людського капіталу, які транслюються на рівень підприємства. Визначено характер змін людського капіталу за кожним типом відтворення, наслідки і загрози таких змін для прогресивного розвитку підприємства. Розроблено теоретичну модель економічної системи підприємства, у якій визначено перебіг процесу відтворення людського капіталу та формування його окремих типів.

Ключові слова: відтворення, відтворення людського капіталу підприємства, властивості, стадії, завдання, типи, економічний процес.

Постановка проблеми. Довготривала та прибуткова діяльність підприємств у ринкових умовах пов'язана з безперервним та ефективним перебігом відтворювальних процесів, які стосуються як господарської діяльності загалом, так і формування та поповнення її ресурсного потенціалу зокрема. В умовах розвитку у світі економіки знань особливого значення серед економічних ресурсів будь-якого підприємства набуває людський капітал. Він характеризує «сукупність сформованих, накопичених і розвинутих у результаті інвестицій, що спрямовуються суб'єктами економічної діяльності усіх рівнів, продуктивних здібностей людей як їх власників, задля отримання цими суб'єктами спільного додаткового доходу і соціального ефекту, що врешті-решт сприятиме задоволенню потреб та забезпеченню всебічного людського розвитку» [1, с. 57].

Сучасна проблематика перебігу відтворювальних процесів на підприємствах України має прояв у негативних тенденціях їх соціально-економічного розвитку, які супроводжуються катастрофічним відтоком висококваліфікованих кадрів, значною відмінністю у світових і вітчизняних рівнях заробітної плати і соціального забезпечення. Затягування у вирішенні відзначених проблем означатиме неможливість для вітчизняного виробника створити та утримати конкурентні переваги на товарних ринках через неспроможність зацікавити носіїв людського капіталу у створенні конкурентоспроможної продукції або ж через їх відсутність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасної наукової дискусії з проблематики відтворення людського капіталу підприємства, учасниками якої є Н. М. Гвоздик, О. В. Захарова, І. М. Краковська, Д. В. Маляр, Д. С. Насипайко, Ж. Фітц-енц, О. А. Шевчук, О. Б. Юрченко та ін., вказав на її обмеженість та існування неузгоджених поглядів на перебіг відтворювального процесу. Такий висновок підтверджується розбіжностями у розумінні змісту процесу відтворення, його ролі у функціонуванні економічної системи підприємства, обмеженістю сутнісних ознак даного процесу, суперечливістю бачення його внутрішньої структури і послідовності здійснення окремих стадій (фаз, етапів), відсутністю одностайності у розгляді елементів людського капіталу, характеристики яких мають вивчатися у подібних дослідженнях тощо.

Подолання зазначених наукових прогалин ускладнюється зменшенням наукових розробок, які стосуються аналізу перебігу відтворювальних процесів загалом та

окремих економічних ресурсів. Зокрема піл час дослідження процесу відтворення людського капіталу науковцями робиться акцент на вибірці проблем мега-, макро- і мезоекономічних рівнів, серед яких переважають питання освіти і міграції. Водночас постановка завдань формування і розвитку людського капіталу, які турбують підприємства, залишається поза увагою наукової спільноти.

Мета статті — визначити місце відтворення людського капіталу в економічній системі підприємства та основні атрибути цього процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основоположником теорії відтворення вважається французький політеконом Ф. Кене («Економічні таблиці», 1758 р.), який увів до наукового обігу термін «відтворення». Науковець визначав відтворення як «цикл руху потоку доходів і витрат у відносинах між трьома основними групами учасників економічної системи» (фермерами, землевласниками, ремісниками), що створюють валову цінність, яка компенсує витрати і приносить додатковий дохід. Параметри такого циклу Ф. Кене розглядав у натурально-речовій і вартісній формах [2].

Значний внесок у становлення і розвиток теорії відтворення зробили В. Петті, А. Сміт, Т. Мальтус, Д. Рікардо, К. Маркс, В. І. Ленін, М. І. Туган-Барановський, В. Леонтьєв, А. І. Алтухов, В. І. Маєвський, Б. Й. Пасхавер та інші науковці. Зокрема, В. Петті здійснив практичне дослідження економічних процесів з позиції трудової вартості. А. Сміт та Т. Мальтус довели об'єктивність накопичення товарного надлишку, що утворюється в системі матеріального виробництва і у подальшому реінвестується і тому може розглядатися як основне джерело відтворення. Д. Рікардо належить розроблення теорії розподілу, згідно з якою створена вартість повинна розподілятися між усіма власниками ресурсів. Заслугою М. І. Туган-Барановського є формування прикладних схем відтворення суспільного продукту, уточнення форм накопичення тощо. Внеском В. Леонтьєва є розвиток теорії відтворення в контексті побудови системи взаємопов'язаних показників за моделлю «витрати-випуск», у якій витрати розглядаються як чинники виробництва, а випуск — як результат процесу відтворення.

Загалом слід констатувати, що розвиток теорії відтворення історично розпочався з дослідження проблем макrorівня з переважним фокусуванням уваги на відтворенні основного капіталу. Таким він залишається й дотепер. На звуженні сучасних завдань теорії відтворення наголошують І. А. Алтухов і А. Д. Черьомухін, роблячи висновок про обмеженість досліджень таких економічних ресурсів, як людський капітал, інформація, земля [3, с. 173]. Водночас В. І. Маєвський наголошує на зниженні наукового інтересу до питань відтворення взагалі, оскільки «економічний мейстрім протягом останніх ста років не займається дослідженням проблем відтворення...» [4, с. 11]. Науковець застерігає, що «...ігнорування реально існуючих процесів кругообігу і відтворення капіталу наносить шкоду розвитку економічної науки і практики» [4, с. 11].

Результати систематизації наукових поглядів на сутність поняття «відтворення» узагальнено в табл. 1. Їх аналіз дозволив зробити висновок щодо існування кількох ознак диференціації трактування даного поняття, а саме: а) відновлення, рух, хід, повторення процесу (чинників); в) сам процес, який безупинно відновлюється; в) цикл, обіг.

У більшості випадків спільним у визначенні виступає процес (від лат. *processus* — проходження, протікання, перебіг). У Філософській енциклопедії процес розглядається як «категорія філософського дискурсу, яка характеризує сукупність незворотних, взаємопов'язаних, тривалих змін як спонтанних, так і керованих, як самоорганізованих, так і організованих, результатом яких є певне нововведення» [2]. Подібна позиція простежується й у інших енциклопедичних словниках, які оперують із поняттями певних дисциплін або ж мають міждисциплінарний характер. Зокрема, у Тлумачному

Таблиця 1 — Трагування сутності поняття «відтворення»
(побудовано автором на основі [2; 3; 5; 6])

Джерело	Тлумачення сутності
Ключова ознака диференціації — відновлення, рух, повторювання процесу (чинників)	
Навчальний економічний словник-довідник: Терміни, поняття, персоналії / за наук. ред. Г. І. Башняніна і В. С. Іфтемичука	«постійне відновлення, безперервне повторювання процесу суспільного виробництва» [5, с. 98–99]
Енциклопедичний словник	«рух і відновлення процесу виробництва життя будь-якої системи. Включає відтворення елементів системи, відносин між ними і взаємодії із зовнішнім середовищем» [2]
Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовський, Е. Б. Стародубцева. Сучасний економічний словник	«відновлення факторів виробництва, які витрачені, на основі їх подальшого виробництва» [2]
Ключова ознака диференціації — процес, який безупинно відновлюється	
А. Р. Белоусов. Суперечності та перспективи розвитку системи відтворення Російської Федерації	«відтворення економіки — це безперервний, постійно відновлюваний процес її функціонування і розвитку, в ході якого відбувається адаптація економіки до зміни зовнішніх і внутрішніх умов при збереженні її структурної організації» [6, с. 12]
І. А. Алтухов, А. Д. Черьомухін. Поняття відтворення та основні його об'єкти	«циклічний і безперервний економічний процес впливу на якісні і кількісні характеристики економічних ресурсів (основного, людського капіталу, а також інформації і землі) для досягнення організацією заданих цілей» [3, с. 174]
С. І. Ожегов, Н. Ю. Шведова. Тлумачний словник Ожегова	«процес суспільного виробництва, який безперервно відновлюється на стадіях, що послідовно змінюються» [2]
Енциклопедія соціології	«процес самостановлення і самовідновлення ... систем; у соціальних системах включає в себе відтворення матеріальних благ, робочої сили, виробничих відносин, соціальної структури, соціальних норм і цінностей» [2]
Ключова ознака диференціації — цикл, оборот	
Ф. Кене. Економічні таблиці	«цикл руху потоків доходів і витрат у відносинах» між основними групами учасників економічної системи» [2]

словнику Ушакова процес розглядається як «хід, ... послідовна зміна стану в розвитку чого-небудь» [2], тоді як у Словнику технічного перекладача «процес — це сукупність взаємопов'язаних ресурсів і діяльності, яка перетворює вхідні елементи у вихідні; структурована сукупність дій, яка спроектована для досягнення конкретної мети» [2].

При цьому слід звернути увагу й на те, що відтворення, виступаючи у більшості випадків складним процесом, у структурному аспекті охоплює відтворення елементів системи, внутрішньосистемних відносин і зв'язків із зовнішнім середовищем, а зміни, що мають відбуватися, повинні стосуватися якісних та кількісних параметрів процесу.

Вважаємо, що в загальному розумінні відтворення економічних процесів повинно розглядатися як «постійне, певним чином упорядковане повторення окремих його елементів за стадіями (фазами, етапами), послідовне проходження яких характеризує як завершеність певний дій (настання подій), так і їх продовження у майбутньому» [7, с. 18]. При цьому погоджуємося з думкою І. А. Алтухова і А. Д. Черьомухіна відносно того, що відтворення спрямоване на зміну якісних і кількісних характеристик економічних ресурсів, що забезпечує врешті досягнення цілей організації.

Результатом наукової дискусії у предметній галузі відтворення людського капіталу попри її обмеженість є формування розрізнених поглядів на базове поняття (табл. 2).

Представниця процесного підходу О. М. Носик наводить розгорнуте визначення відтворення людського капіталу, зазначаючи основні його стадії, різноманітність форм виміру, важливість інвестування. Логічним є подальший висновок науковця

Таблиця 2 — Узагальнення наукових підходів до визначення сутності поняття «відтворення людського капіталу» (побудовано автором на основі [8–18])

Науковці	Визначення сутності
Процесний підхід (ключова ознака диференціації — рух, процес)	
О. М. Носик	«є його рухом у часі, протягом якого створюється, накопичується, використовується, втрачається та знову відновлюється його запас у кількісному, якісному та вартісному вимірах, основу якого складають інвестиції у людину» [8, с. 109]
Г. В. Лич	«... полягає в безперервному відновленні та підтриманні розумових, фізичних, професійних сил та здібностей людини» [9, с. 9].
Б. Х. Лолаєва	«циклічний процес, що постійно повторюється, у якому здійснюється самозбагачення життєдіяльності суб'єкта, яке характеризується сполученням безперервного поступового руху з переривчастим, що складається з окремих фаз розвитку» [10, с. 14]
О. А. Шевчук	«формування продуктивних здібностей людини за допомогою інвестицій у специфічні процеси діяльності індивідуума — а саме в освіту та зміцнення здоров'я, що сприяють розвитку людського капіталу» [11]
В. В. Богатирьова	«сукупність процесів його формування і використання під впливом фінансових потоків, у результаті якого відбувається оновлення людського капіталу з прирощенням (без прирощення) його якісних характеристик, зі збільшенням (без збільшення) його вартісної оцінки» [12, с. 7]
Дохідний підхід (ключова ознака диференціації — економічні відносини)	
Д. В. Маляр	«економічні відносини, що виникають між людьми з приводу відновлення їх сутнісних сил та соціальних властивостей з метою максимізації доходу та рівня задоволення потреб» [13, с. 8].
С. В. Штразбург	«відтворення потенційних здібностей людини приносить дохід» [14, с. 88]
К. О. Святодух	«сукупність економічних відносин (соціально-економічних й організаційно-економічних) між суб'єктами (домогосподарствами, фірмами, державою) з приводу якісного і кількісного перетворення елементів людського капіталу в процесі його руху за фазами відтворення в цілях задоволення суспільних і особистих потреб» [15, с. 6]
Н. М. Корольова	«під відтворенням людського капіталу підприємств залізничного транспорту (ЛК ПЗТ) автор розуміє систему взаємовідносин (економічних, соціальних, технічних та ін.) суб'єктів галузі (робітники, підприємства залізничного транспорту) між собою та з суб'єктами інших галузей, а також державою стосовно кількісного та якісного стану ЛК ПЗТ та його розвитку, що має за мету збільшення конкурентоспроможності послуг залізничного транспорту та задоволення суспільних та особових потреб» [16, с. 8]
Т. В. Долгова, Ю. О. Мешкова	«сукупність соціально-економічних відносин з приводу формування, збереження, розвитку і удосконалення капіталу (знань, умінь, навичок, здатностей людей до праці, а також їх фізичного стану, інтелектуальних і творчих здібностей)» [17, с. 55]
Інвестиційний підхід (ключова ознака диференціації — інвестиційний цикл)	
О. І. Сахненко	«інвестиційний цикл, що здійснюється в межах життєвого часу людини» [18]

щодо того, що дослідження відтворення «повинно розкривати динаміку людського капіталу як процесу його змін, що має змістовний, вартісний і часовий виміри, які є взаємопов'язаними» [8, с. 109]. Дещо згорнутим є визначення Г. В. Лич, яка робить акцент на відновленні і підтриманні характеристик людського капіталу на безперервній основі, обходячи увагою його розвиток. Водночас Б. Х. Лолаєва з позицій того ж підходу основну увагу приділяє властивостям відтворення, серед яких — циклічність, безперервність, але не відзначає змісту даного процесу.

У конструкції поняття «відтворення людського капіталу», запропонованого О. А. Шевчук, спіткаємося власне з розумінням людського капіталу як продуктивних здібностей, які формуються на основі інвестування і таким чином розвивають людський капітал. Однак науковець нехтує такою властивістю людського капіталу, як доходність, яка забезпечується на основі його використання в економічній діяльності, а також те, для чого потрібно розвивати здібності людини. У такому разі, на нашу думку, упускається очікуваний кінцевий результат процесу відтворення. До того ж перелік об'єктів інвестування в наведеному О. А. Шевчук визначенні є обмеженим.

Дещо узагальнено розглядає процес відтворення людського капіталу В. В. Богатирьова, у визначенні якої робиться акцент на якісних характеристиках даного капіталу.

Визначення Д. В. Маляра ідентифікуємо в контексті доходного підходу. У ньому науковець ставить наголос на економічних відносинах, у ході яких відбувається відновлення якостей та властивостей людини задля максимізації доходу та задоволення потреб. Відтак наведене визначення не відображає зміст таких відносин. У такому контексті побудоване й визначення, яке надане С. В. Штразбургом, де зазначено лише предмет відтворення (потенційні здібності) та дохід як його результат.

Свою чергою К. О. Святодух виводить зміст відтворення людського капіталу зі структури економічних відносин. Соціально-економічний характер останніх означає, що взаємодія роботодавців і найманих працівників призводить не лише до присвоєння першими послуг праці, але й до подальшого формування, удосконалення й розвитку людського капіталу. Науковець стверджує, що «організаційно-економічні відносини виникають із приводу поділу праці й організації виробництва на підприємстві при залученні працівників в управління виробництвом» [15, с. 11]. Тобто саме відтворення людського капіталу відбувається паралельно з виробничими процесами та має управлінський аспект, дія якого посилюється із залученнями працівників до управління.

У розвиток попереднього погляду на відтворення Н. М. Корольова розглядає даний процес виходячи з більш широкого спектра взаємовідносин у вертикальній і горизонтальній площинах, додаючи до результату відтворення, крім задоволення потреб, збільшення конкурентоспроможності послуг. Подібним є розуміння базового поняття науковцями Т. В. Долговою і Ю. В. Мешковою, які при цьому не структурують відносини, що наявні між економічними суб'єктами при відтворенні людського капіталу.

Прикладом інвестиційного підходу є визначення О. І. Сахненко, яка розглядає відтворення людського капіталу як інвестиційний цикл у межах життєвого часу людини. Таке визначення не можна вважати вичерпним, оскільки не містить характеристики об'єктів і результатів інвестування. До того ж, інвестиційний цикл для людського капіталу окремих економічних рівнів є різним, зокрема для капіталу підприємства, є обмеженим часом перебування людини у трудових відносинах із суб'єктом господарювання.

Отже, розрізненість підходів у визначенні базового поняття зумовлює значне варіювання змісту, властивостей і стадій відтворення людського капіталу підприємства, що заважає створенню універсальної дефініції.

На підставі порівняльної характеристики наукових поглядів на відтворення загалом та його особливості стосовно дослідження людського капіталу вважаємо, що

результатом відтворювального процесу має виступати зміна кількісних та якісних характеристик людського капіталу підприємства в розрізі його елементів. Такий висновок виходить із того, що власник підприємства з позицій раціонального господарника буде інвестувати у носія людського капіталу лише у випадку доцільної зміни його продуктивних здібностей, які мають відповідні характеристики. При цьому задля забезпечення умов ефективного управління фокусування уваги має відбуватися саме в розрізі окремих елементів людського капіталу.

Таким чином, доцільним є уточнення поняття «відтворення людського капіталу підприємства», яке презентувалося в роботі [7], до наступного конструктиву: під ним розуміється «сукупність процесів, які систематично здійснюються в межах життєвого циклу підприємства і пов'язані з формуванням, використанням, професійним і соціальним розвитком, відновленням (збереженням) людського капіталу або ж його вибуттям» задля набуття елементами даного капіталу характеристик, які необхідні «для створення усім учасникам економічних відносин додаткової вигоди у будь-якій формі» [7, с. 19].

Ефективний перебіг процесу відтворення людського капіталу підприємства передбачає встановлення набору його основних властивостей, які є тими атрибутами, що за сукупністю однозначно вирізняють його серед інших економічних процесів. Авторське бачення основних властивостей даного процесу, які визначені на основі системного підходу, відтворено на рис. 1.

Рисунок 1 — Основні властивості процесу відтворення людського капіталу підприємства (побудовано автором на основі [3; 5; 6; 11; 12])

Отже, найбільш суттєвими і невід’ємними ознаками процесу відтворення людського капіталу підприємства слід вважати:

— складність — ознака охоплення відтворенням різних елементів людського капіталу та засобів їх формування і розвитку, існування різновидів відтворення, наявності взаємозв’язків між складовими даного процесу;

— відкритість — існування багаточисельних зв’язків із зовнішнім середовищем, залежність від нього при реалізації завдань усіх стадій відтворення людського капіталу підприємства;

— циклічність — властивість відтворювальних процесів здійснювати кругообіг, повторюватися з певною періодичністю. Циклічність виявляється у повторенні схожих стадій (фаз, етапів);

— безперервність — властивість протікання процесів відтворення із заданими характеристиками людського капіталу без перерв протягом певного періоду часу;

— лабільність — швидкість протікання відтворювальних процесів, результатом яких виступає адекватна вимогам розвитку підприємства зміна характеристик людського капіталу;

— симультанність — а) одночасне протікання на підприємстві однорідних за змістом відтворювальних процесів; б) ознака одночасного впливу на процес відтворення різних за джерелами утворення чинників;

— гнучкість — можливість підприємств швидко і з оптимальними витратами пристосовувати характеристики людського капіталу до змін умов середовища;

— вимірюваність — властивість параметрів процесу відтворення (характеристики людського капіталу, результат його використання тощо) набувати кількісних значень;

— результативність — властивість процесу відтворення людського капіталу як діяльності, яка спрямована на досягнення проміжних і кінцевих результатів. Проміжними результатами вважаємо більш високі рівні характеристик людського капіталу після закінчення циклу відтворення, а кінцевими — досягнення чітко визначених цілей основних учасників економічних відносин;

— керованість — характеристика того, що процес відтворення людського капіталу підприємства визнається об'єктом управління задля встановлення для керуючої і керованої систем відповідно ступеня контролю та ступеня автономії (самостійності).

Отже, відтворення людського капіталу підприємства є комплексним поняттям, яке акумулює в собі не лише властивості безперервності і циклічності, що визнається багатьма науковцями. Воно є багатогранним процесом, який в умовах ринкової невизначеності і необхідності постійного коригування завдань розвитку підприємства вимагає об'єктивного розширення властивостей і їх врахування в управлінській діяльності.

Визнання складності й циклічності у відтворенні людського капіталу підприємства потребує структурування даного процесу з виділенням окремих його частин (стадій, фаз, етапів), які періодично повторюються. Таке завдання було виконано автором у роботі [7] із пропозицією виокремлювати як самостійні стадії, перебіг яких може відбуватися одночасно з іншими стадіями (прояв властивості симультанності відтворення людського капіталу), наступних: формування —> використання —> професійний розвиток —> соціальний розвиток —> відновлення (збереження) або вибуття.

У спрощеному (згорнутому) вигляді даний процес можливо розглядати в розрізі двох укрупнених стадій: формування (включає всі вище зазначені стадії, за винятком стадії «використання») і використання. Така думка базується на тому, що завдання стадій, які згорнуті у стадію «формування», спрямовані на створення у майбутньому періоді важливих для підприємства характеристик людського капіталу, тоді як завдання стадії «використання» вирішуються в поточному періоді на базі наявних характеристик. Таке спрощення дозволить реалізовувати окремі завдання управління людським капіталом підприємства без надмірної деталізації, зокрема відносно його вимірювання та оцінювання.

Завдання виокремлених у процесі відтворення людського капіталу підприємства стадій відображено на рис. 2. Причому вимоги до кількісних та якісних характеристик людського капіталу будуть змінюватися зі зміною стадії життєвого циклу, на яких відбувається зміна цілей розвитку підприємства, а відповідно будуть коригуватися й завдання кожної стадії відтворювального процесу.

Таким чином, перебування підприємства в певний момент часу на певній стадії життєвого циклу зумовлює постановку специфічних завдань з відтворення людського капіталу, які пов'язані як з типом загальної стратегії, так і характером обраних для її реалізації функціональних стратегій (виробничої, кадрової тощо).

Дослідження процесу відтворення людського капіталу підприємства методологічно потребує аналізу його типології. За сучасних умов наукова спільнота (Л. Н. Борисенкова, Н. М. Корольова, О. М. Лобачова, Н. В. Перепелиця, К. О. Святодух,

Рисунок 2 — Стадії відтворення людського капіталу підприємства та їх завдання (розроблено автором)

Н. В. Ушенко, О. А. Шевчук та ін.) виокремлює такі типи відтворення людського капіталу, які в чистому вигляді транслиуються на рівень підприємства:

— *звужене (деградує) відтворення*, яке відображає зменшення розміру людського капіталу, вимірюваного показниками в різних формах виразу, та погіршення його якісних параметрів. Даний тип відтворення характеризується зменшенням кількості працівників як носіїв людського капіталу, відпрацьованого ними робочого часу, скороченням обсягів інвестицій, погіршенням освітнього рівня, професійно-кваліфікаційної структури персоналу тощо, що в сукупності призводить до зниження ефективності використання даного капіталу, рівня його конкурентоспроможності та ролі у забезпеченні економічних результатів діяльності підприємства. Розділяємо думку О. М. Носик, яка звужене відтворення зводить до втрат людського капіталу, які розглядаються науковцем як «по-перше, процес його кількісної та якісної деградації як запасу знань, здібностей, навичок та вмінь людини до продуктивної діяльності; по-друге, соціально-економічне явище, притаманне певному періоду розвитку країни, яке має кількісні і якісні виміри» [8, с. 53]. Логічно, що на цій підставі науковець наголошує на загрозі даного типу відтворення для умов формування постіндустріального суспільства в Україні, оскільки це означає моральне зношування і декапіталізацію (втрату) даного капіталу. Отже, звужене відтворення суперечить характеру сучасних завдань, які ставлять перед собою всі учасники економічних відносин, що працюють в умовах відкритих конкурентних ринків;

— *просте відтворення* означає відновлення продуктивних здібностей персоналу підприємства у попередніх розмірах при незмінності результатів їх кількісного та якісного вимірювання. За такого типу відтворення, як правило, не відбувається цілковитого повернення до попереднього рівня, оскільки умови соціально-економічного розвитку підприємства постійно змінюються, що вимагає адекватного коригування параметрів людського капіталу. Саме з цих позицій деякі дослідники не розглядають даний тип як окрему характеристику процесу відтворення;

— *розширене відновлення* передбачає збільшення розміру людського капіталу та його якісне удосконалення, що об'єктивно призводить до зростання його вартості та значущості у забезпеченні соціально-економічного розвитку. За такого типу відбувається формування нових якостей і продуктивних здібностей персоналу підприємства, утворення групи новаторів, результати діяльності яких зумовлюють створення нової продукції і отримання додаткового доходу, який капіталізується.

Розширене відтворення відбувається за такими підтипами:

— екстенсивним, за якого нарощування людського капіталу здійснюється на основі кількісних параметрів (збільшення носіїв праці, зростання їх робочого часу, отримання знань і навичок, які є у теперішніх працівників тощо). При цьому якісні характеристики людського капіталу та ефективність його використання залишаються на попередньому рівні. Можливості такого нарощування людського капіталу існують за наявності резервної робочої сили на внутрішньому і зовнішніх ринках праці. У разі існування резерву на самому підприємстві потрібно підвищити використання потенціалу наявного людського капіталу, що з економічного погляду є вигіднішим, а до того ж сприяє стабілізації трудового колективу. Така ситуація характерна для короткострокового періоду, коли існування резерву людського капіталу є виправданим;

— інтенсивним (інноваційним), який означає якісні зміни в елементах людського капіталу (отримання нових знань та умінь, оволодіння новими навичками, залучення працівників з новими властивостями тощо), наслідком чого виступатиме підвищення ефективності його використання. Цей підтип відтворення є характерним для ситуації обмеженості носіїв людського капіталу та стрімкого зростання вимог до усіх чинників виробництва у зв'язку з переходом на нову модель економічного розвитку підприємства, яка відповідатиме завданням інноваційної й інформаційної стадій суспільного виробництва. Реалізація відтворення за даним підтипом означає створення умов для економічного зростання підприємства у довгостроковому періоді.

Заслуговує на увагу точка зору А. М. Стельмашука, який для визначення типів відтворення основного капіталу додав критерій пропорцій у зміні кількісних та якісних характеристик основних засобів. Так, простий тип відтворення ідентифікується, «якщо: зменшення кількості основних засобів компенсується зростанням якісних характеристик; збільшення кількості основних засобів адекватне зниженню якісних характеристик. Розширеним відтворенням ... можна вважати ситуацію, якщо: зменшення кількості ... з надлишком компенсується зростанням якісних характеристик; розширене, якщо збільшення кількості ... з надлишком компенсує зниження якісних характеристик. Звуженим відтворенням ... можна вважати ситуацію, якщо: зменшення кількості ... не компенсується зростанням якісних характеристик; збільшення кількості ... не компенсує зниження якісних характеристик» [19, с. 129]. Розроблений науковцем методичний підхід доцільно перенести у дослідження відтворення людського капіталу.

Підсумовування змістовності процесу відтворення людського капіталу підприємства дозволяє представити його схематично як економічний процес, який є частиною економічної системи підприємства (рис. 3).

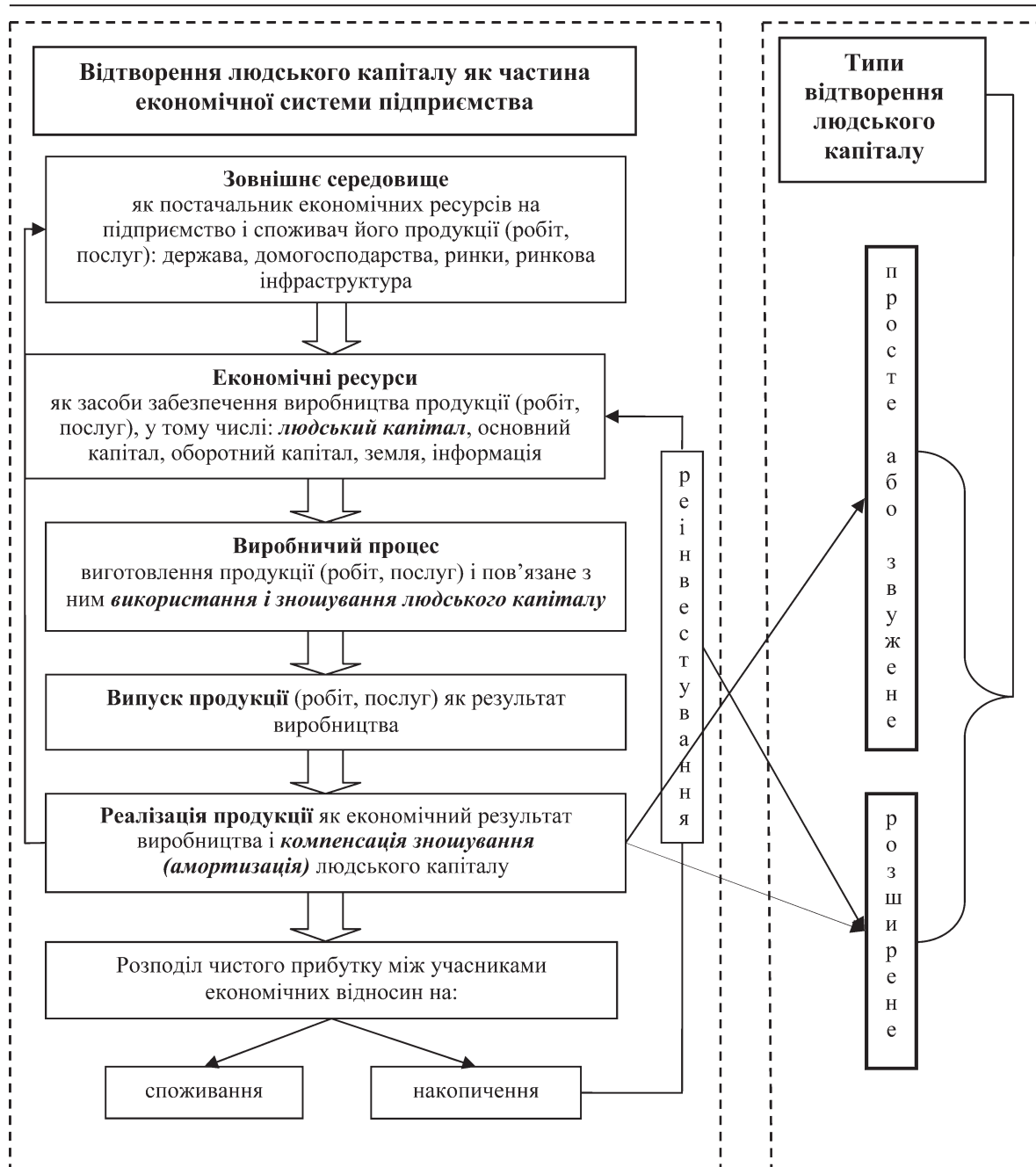

Рисунок 3 — Відтворення людського капіталу підприємства як економічний процес (розроблено автором)

Остання, маючи вхід, формує людський капітал на основі залучення ззовні. Підготовлені та адаптовані до роботи працівники як носії людського капіталу беруть участь у виробничому процесі, внаслідок чого цей капітал переходить на стадію використання. На цій стадії відбувається часткова втрата продуктивних здібностей, а компенсація зносу здійснюється на стадії продажу продукції після отримання доходу від реалізації. Своєю чергою, чистий прибуток підприємства після виділення із нього частини, що йде на споживання, спрямовується на накопичення за рахунок реінвестування, у тому числі у людський капітал. Реінвестований прибуток у такому разі є джерелом для професійного і соціального розвитку людського капіталу, в результаті якого він набуватиме нових якісних і кількісних характеристик і становитиме внутрішнє джерело для формування даного капіталу для наступних періодів розвитку підприємства або ж в разі його переміщення на наступну стадію життєвого циклу. Зв'язок блоку «реалізація продукції» із

зовнішнім середовищем характеризує також вихід з економічної системи підприємства в частині вибуття надлишкового або неефективного людського капіталу.

Висновки. Виконання завдань даного дослідження задля визначення місця відтворення людського капіталу в економічній системі підприємства та основних атрибутів даного процесу дало змогу зробити такі висновки.

1. Відтворення є іманентною ознакою людського капіталу підприємства, яка означає його безперервне та ефективне формування, використання та розвиток, у разі необхідності — вирішення питань вибуття. На підставі системно-генетичного підходу до наукового дослідження визначено доцільність трактування відтворення людського капіталу підприємства як «сукупності процесів, які систематично здійснюються в межах життєвого циклу підприємства і пов'язані з формуванням, використанням, професійним і соціальним розвитком, відновленням (збереженням) людського капіталу або ж його вибуттям» задля набуття елементами даного капіталу характеристик, які необхідні «для створення усім учасникам економічних відносин додаткової вигоди у будь-якій формі» [7, с. 19].

2. Управлінській спрямованості даного процесу сприяє не лише додавання у визначення характеристик елементів даного капіталу, відносно яких має будуватися відтворювальний процес, але й врахування розширеного набору його властивостей. У запропонованому наборі атрибутів відтворення людського капіталу, окрім безперервності і циклічності, важливими для поглибленого розуміння даного процесу є складність, відкритість, лабільність, симультанність, гнучкість, вимірюваність, результативність, керованість.

3. Процес відтворення людського капіталу вважається економічним процесом, який є частиною економічної системи підприємства і який подібно до цієї системи має вхід, внутрішні процеси (стадії), зв'язок із зовнішнім середовищем, вихід. Усе це потребує аналізу відтворення за вимогами системного підходу з обґрунтуванням у подальших дослідженнях системи управління ним.

Список літератури / References

1. Волошина С. В. Композиційна побудова поняття «людський капітал». *Торгівля і ринок України*. 2018. № 1 (43). С. 51–61.

Voloshyna, S. V. (2018). *Kompozytsiina pobudova poniattia «liudskyy kapital»* [The composite construction of the concept of «human capital»]. *Torhivlia i rynok Ukrainy* [Trade and Market of Ukraine], no. 1 (43), pp. 51–61.

2. Словари и энциклопедии на Академике. URL : [http:// dic.academic.ru](http://dic.academic.ru) (дата звернення: 02.03.2019).

Slovari i enciklopedii na Akademike [Dictionaries and encyclopedias on Academic]. Available at : <http://dic.academic.ru>.

3. Алтухов И. А., Черемухин А. Д. Понятие воспроизводства и его основные объекты. *Вестник НГИЭИ*. 2016. № 10. С. 169–177.

Altuhov, I. A., Cheremukhin, A. D. (2016). *Ponyatie vosproizvodstva i ego osnovnyie obyektyi* [The concept of reproduction and its main objects]. *Vestnik NGIEI* [Bulletin of NGIEI], no. 10, pp. 169–177.

4. Маевский В. И. О переключающемся режиме воспроизводства. *Terra Economicus*. 2012. Т. 10. № 1. С. 11–19.

Maevskij, V. I. (2012). *O pereklyuchayuschemsya rejime vosproizvodstva* [About switching mode of reproduction]. *Terra Economicus*, no. 1 (10), pp. 11–19.

5. Навчальний економічний словник-довідник (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка, економічний аналіз, економіка підприємства, менеджмент, марке-

тинг, фінанси, банки, інвестиції, біржова діяльність): Терміни, поняття, персоналії / [укл. В. С. Іфтемичук та ін.]; за наук. ред. Г. І. Башняніна і В. С. Іфтемичука. [2-ге вид., виправл. і доповн.]. Львів : Магнолія 2006, 2007. 688 с.

Iftemichuk, V. S. & oth. (2007). *Navchalnyi ekonomichnyi slovnyk-dovidnyk (politekonomiia, mikro-ekonomika, makroekonomika, ekonomichnyi analiz, ekonomika pidpryemstva, menedzhment, marketynh, finansy, banky, investytsii, birzhova diialnist): Terminy, poniattia, personalii* [College economic dictionary (Political Economics, Micro-economics, Macroeconomics, Economic Analysis, Enterprise Economics, Management, Marketing, Finance, Banks, Investment, Exchange Activity): Terms, definitions, personalities]. Lviv, Mahnoliia 2006 Publ., 688 p.

6. Белоусов А. Р. Противоречия и перспективы развития системы воспроизводства Российской Федерации : автореф. дис. ... д-ра экон. наук : 08.00.05. Москва, 2006. 44 с.

Belousov, A. R. (2006). *Protivorechiya i perspektivy razvitiya sistemy vosproizvodstva Rossiyskoy Federatsii* [Contradictions and development prospects of the reproduction system of Russian Federation]. Author's abstract Grand PhD in Economic sciences. Moscow, 44 p.

7. Волошина С. В., Скубіліна А. В. Оцінка підходів до визначення стадій відтворення людського капіталу підприємства. *Інтернаука*. 2017. № 18 (40). Т. 2. С. 16–20.

Voloshyna, S. V., Skubilina, A. V. (2017). *Otsinka pidkhodiv do vyznachennia stadii vidtvorennia liudskoho kapitalu pidpryemstva* [Assessment of approaches to determining the stages of reproduction of human capital of an enterprise]. *Internauka* [Interscience], no. 18 (40), T. 2, pp. 16–20.

8. Носик О. М. Людський капітал інноваційного розвитку: економічні основи відтворення : монографія. Харків : Точка, 2016. 490 с.

Nosyk, O. M. (2016). *Liudskyi kapital innovatsiinoho rozvytku: ekonomichni osnovy vidtvorennia* [Human capital of innovative development: economic basis of reproduction]. Kharkiv, Tochka Publ., 490 p.

9. Лич Г. В. Організаційно-економічний механізм формування і ефективного використання людського капіталу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. экон. наук: 08.00.03. Київ, 2007. 18 с.

Lych, H. V. (2007). *Orhanizatsiino-ekonomichnyi mekhanizm formuvannia i efektyvnoho vykorystannia liudskoho kapitalu* [The organizational-economic mechanism of the human capital formation and effective usage]. Author's abstract of dissertation PhD in Economic sciences. Kyiv, 18 p.

10. Лолаева Б. Х. Функциональное содержание и структурные уровни воспроизводства человеческого капитала: автореф. дис. на получ. науч. степени канд. экон. наук: 08.00.01. Владикавказ, 2009. 22 с.

Lolaeva, B. Kh. (2009). *Funktsionalnoe soderzhanie i strukturnyie urovni vosproizvodstva chelovecheskogo kapitala* [Human capital of innovative development: economic basis of reproduction]. Author's abstract of dissertation ... PhD. Sc.in Economics. Vladikavkaz, 22 p.

11. Шевчук О. А. Види відтворення людського капіталу. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2009. URL : http://economy.kpi.ua/files/files/75_kpi_2009.pdf (дата звернення: 17.01.2019).

Shevchuk, O. A. (2009). *Vydy vidtvorennia liudskoho kapitalu* [Types of human capital reconstitution]. *Ekonomichnyi visnyk NTUU «KPI»* [Economic Bulletin of KPI]. Available at : http://economy.kpi.ua/files/files /75_kpi_2009.pdf.

12. Богатырева В. В. Теория финансового управления воспроизводством человеческого капитала: концептуальные основы, методологические принципы. *Вестник Полоцкого государственного университета. Секция D. Экономические и юридические науки*. 2014. № 5. С. 2–11.

Bogatryyova, V. V. (2014). *Teoriya finansovogo upravleniya vosproizvodstvom chelovecheskogo kapitala: kontseptualnyie osnovyi, metodologicheskie printsipy* [The theory of financial management of human capital reconstitution: conceptual basis, methodological principles]. *Vestnik Polotskogo gosudarstvennogo universiteta. Sektsiya D. Ekonomicheskie i yuridicheskie nauki* [Bulletin of Polotskij State University. Section D. Economic and Juridical Sciences], no. 5, pp. 2–11.

13. Малияр Д. В. Теоретичні основи відтворення людського капіталу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.01.01. Дніпропетровськ, 2005. 20 с.

Maliar, D. V. (2005). *Teoretychni osnovy vidtvorennia liudskoho kapitalu* [Theoretical fundamentals of the human capital reconstitution]. Author's abstract of dissertation PhD in Economic sciences. Dnipropetrovsk, 20 p.

14. Штразбург С. В. Особенности воспроизводства человеческого капитала. *Вестник Казанского государственного университета*. 2009. Т. 4. № 1. С. 88–90.

Shtrazburg, S. V. (2009). *Osobennosti vosproizvodstva chelovecheskogo kapitala* [The characteristics of human capital reproduction]. *Vestnik Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of Kazan State University], vol. 4, no. 1, pp. 88–90.

15. Святодух Е. А. Воспроизводство человеческого капитала и повышение его эффективности в российской экономике : автореф. дис. на получ. науч. степени канд. экон. наук : 08.00.01. Воронеж, 2008. 22 с.

Svyatodukh, E. A. (2008). *Vosproizvodstvo chelovecheskogo kapitala i povyshenie ego effektivnosti v rossiyskoy ekonomike* [The human capital reconstitution and improvement of its efficiency in Russian economy]. Author's abstract of dissertation PhD in Economic sciences. Voronezh, 22 p.

16. Корольова Н. М. Розвиток людського капіталу підприємств залізничного транспорту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.00.04. Харків, 2010. 19 с.

Korolova, N. M. (2010). *Rozvytok liudskoho kapitalu pidpriemstv zaliznychnoho transportu* [Development of human capital of the enterprises of railway transport]. Author's abstract of dissertation PhD in Economic sciences. Kharkiv, 19 p.

17. Долгова Т. В., Мешкова Ю. О. Воспроизводство человеческого капитала. *Научный вестник ЮММ*. 2016. № 1. С. 54–56.

Dolgova, T. V., Meshkova, Yu. O. (2016). *Vosproizvodstvo chelovecheskogo kapitala* [Human capital reconstitution]. *Naukovyyi vestnik YuMM* [Scientific Bulletin of YuMM], no. 1, pp. 54–56.

18. Сахненко О. І. Вплив відтворення людського капіталу на інноваційний розвиток суспільства. *Ефективна економіка*, 2016. № 6. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5613> (дата звернення: 16.03.2019).

Sakhnenko, O. I. (2016). *Vplyv vidtvorennia liudskoho kapitalu na innovatsiinyi rozvytok suspilstva* [The influence of human capital reproduction on the innovation development of the society]. *Efektivna ekonomika* [Effective Economy], no. 6. Available at : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5613>.

19. Стельмашук А. М. Управління відтворенням основного капіталу переробних підприємств АПК: методичний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки*. 2014. Вип. 8. Ч. 2. С. 128–132.

Stelmashchuk, A. M. (2014). *Upravlinnia vidtvorenniam osnovnoho kapitalu pererobnykh pidpriemstv APK: metodychnyi aspekt* [Capital assets' reconstitution management of the processing enterprises in agro-industry: methodical aspect]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya Ekonomichni nauky* [Scientific Bulletin of Kharkiv State University. Series Economic Sciences], iss. 8, 2, pp. 128–132.

Цель — определить место воспроизводства человеческого капитала в экономической системе предприятия и основных атрибутов данного процесса.

Методы. Статья подготовлена на основе использования общих и специальных методов научного исследования экономических процессов, среди которых: системно-генетический подход, методы типологии, детализации, обобщения, терминологического анализа — для контент-анализа понятия воспроизводства и воспроизводства человеческого капитала, методы анализа и синтеза — для установления свойств процесса воспроизводства человеческого капитала предприятия, уточнения характеристик его основных типов, определения заданий отдельных стадий, системно-деятельностный подход — для характеристики человеческого капитала как части экономической системы предприятия, графический способ представления информации — для визуализации результатов исследования.

Результаты. Определена проблематика в исследовании воспроизводства человеческого капитала предприятия, проявлением которой является длительное снижение научного интереса к вопросам воспроизводства в целом, ограниченное изучение воспроизводственных процессов относительно человеческого капитала на микроуровне и несогласованность полученных результатов. На основе системно-генетического подхода раскрыт генезис понятий воспроизводства и воспроизводства человеческого капитала. Установлены ключевые признаки дифференциации и основные подходы к пониманию воспроизводственного процесса. На их основе получило дальнейшее развитие понятие воспроизводства человеческого капитала предприятия. В нем учтены характеристики элементов данного капитала, в отношении которых должен строиться воспроизводственный процесс и управление им. Предложен набор основных свойств (атрибутов) процесса воспроизводства человеческого капитала. Среди них: сложность, открытость, цикличность, непрерывность, лабильность, симультанность, гибкость, измеримость, результативность, управляемость. Определена сущность свойств с позиций их значимости в управлении воспроизводством человеческого капитала. Проведена структуризация воспроизводства человеческого капитала предприятия и определены задачи его отдельных стадий (формирование, использование, профессиональное развитие, социальное развитие, восстановление (сохранение) или выбытие). С позиций расширения методологического базиса исследования воспроизводства человеческого капитала предприятия проанализирована его типология. Охарактеризованы типы и подтипы воспроизводства человеческого капитала, которые транслируются на уровень предприятия. Определен характер изменений человеческого капитала по каждому типу воспроизводства, последствия и угрозы таких изменений для прогрессивного развития предприятия. Разработана теоретическая модель экономической системы предприятия, в которой определен ход процесса воспроизводства человеческого капитала и формирование его отдельных типов.

Ключевые слова: воспроизводство, воспроизводство человеческого капитала предприятия, свойства, стадии, задания, типы, экономический процесс.

Objective. The objective of the article is to define the role of the human capital reconstitution in the enterprise's economic system and to specify the main characteristics of this process.

Methods. The article is prepared with the usage of some general and special methods of scientific research of economic processes, such as: system-genetic approach, methods of typology, detalization, generalization and terminological analysis — for content analysis of the definition of reconstitution and the definition of human capital reconstitution, analysis and synthesis method — to determine the characteristics of the human capital assets

reconstitution process, to specify the characteristics of its main types, to define the tasks of certain stages, system — activity approach — to characterize the human capital as a part of economic system of an enterprise, graphical method of presentation — for visualisation of the results of the research.

Results. *The problematics in the research of the enterprise's human capital reconstitution that is displayed in a long-run decline of the research interest to the questions of reconstitution in common, contained study of the r reconstitution processes regarding the human capital at a micro level and inconsistency of the received results is defined. Based on the system-genetic approach, the genesis of the definitions of reconstitution and human capital reconstitution is set up. The key characteristics of differentiation and the main approaches towards the understanding the reconstitution process are established. Based on these characteristics the definition of the enterprise's human capital reconstitution got further development. The characteristics of the elements of such capital are considered in the definition. The reconstitution process and its control should be built relating to such elements. The basic attributes set of the human capital reconstitution process is proposed. Among them are complexity, sociability, cyclicity, continuity, lability, simultaneity, flexibility, measurability, effectiveness, and controllability. The nature of the characteristics from the perspective of their significance in human capital reconstitution management is identified. The structuring of the enterprise's human capital reconstitution is performed and the tasks of its separate stages are defined (formation, employment, professional development, social development, rehabilitation (saving) or disposal. From the perspective of the extension of the methodological basis of the research in human capital reconstitution, its typology is analyzed. The types and subtypes of the human capital that are transmitted on the enterprise's level are described. The patterns of change in human capital for each type of reconstitution, the possible effects and threats of such changes for the progressive development off the enterprise are defined. The theoretical model of the enterprise's economic system defining the progress of the enterprise's human capital reconstitution process and the formation of its certain types is worked out.*

Key words: *reconstitution, enterprise's human capital reconstitution, characteristics, stages, tasks, types, economic process.*

Надійшла до редакції 18.04.2019